

X

Так пройшов час до самого екзамену. Антосьо все втікав, все ховався; і Ковинський все йому торкотав своє. На екзамен Антосьо позичив чобіт і пішов.

— Почему ты в класс не ходил? — поспитав смотритель на екзамені.

— Не было сапогов, — відказав Антосьо.

— А почему не учился? — поспитав той. Антосьо мовчав, то учитель каже сміючись:

— Не было охоты.

— Так вот мы поддадим ему охоты. Взять его! — гукнув смотритель.

Розтягли сірому і вчистили мало не копу. А він, неборак, щоб пікнув.

Останній празник цього року. Ковинського виключили, а Антося оставили на другий курс, ще на два роки. Як приїхав Антосьо додому, Мася і не подивилась на його, все однакова була, та він перемінився: вже не побіг, вигадуючи, як торік; а наче боявся, наче соромився, наче одурів. Став собі коло порога, та й стоїть, обдертий, обшарпаний, лиш чується.

— Чи нема в тебе куки? — поспитала мати.

— Ні, нема, — відказав Антосьо.

— Треба тебе поськати, — каже Ория.

— Ні, не треба! — озвався Антосьо, все стоя на своїм місці.

— Чого ти наче чужий? — каже мати. Лупнув неборак очима і мовчить.

— Антосьо! ти чуєш? — заговорила Текля, веселенька та здоровенька, ласкаючись коло матері. Антосьо лиш очима лупнув і почухався.

— Чого ти мовчиш? — допитується Текля.

А він все мовчить, лиш очима поведе.

— А в нас баштан є! — заговорила мала в мами з-під руки та ще й з міною. Антосьо усміхнувся, та не тим дитячим, щирим усміхом, що від його аж іскри скачуть, а якось наче з-нехочу.

— Не, wilczysko! — заговорила Мася, йдучи з хати, і погладила його через вид, як зблизилась. Що, як би це вторік? А тепер і не поглянув: буду, — каже собі, — паламарем, а це попівна; треба привикать.

Ще до його заговорювали, і вже аж силою посадовили, а він мовчить, та й мовчить. Найбільше Текля чіплялась, та жибоніла-жибоніла і відступилась — та й почала плакати:

— Загордів, — каже, — як Мася, що вже й говорить не хоче!

А Антосьові й не в думці: вийшов собі на двір і сів на призьбі, та й грюкає ногами й думає: — оттут я торік татка бачив; оттам балакав з ними; а ось короґва стояла, як вони на столі лежали; он той кіл, що вони забивали, а я держав. — Все згадав сиротина і от-от заплакати! Вже і сльози наvertsались, і в горлі заболіло, як перед плачем, і самі лица кривилися, і брови моргали; та побачив хворост на купі й наче не він сидів на призьбі, кинувсь до хворосту й почав пруття витягати. Веселий навибирав повну жменю, зв'язав їх у різку і став бити по призьбі, та все приговорює: «а будеш учиться? а будеш? ото тебе; учись!» І другим голосом, наче плаче: «буду, господин учитель! ей-богу, буду!» І знов першим голосом: «я знаю, что будеш! секи его! лучше-лучше-лучше-лучше-лучше!» І тим другим: «ой-ой-ой! ой-ой-ой! господин учитель, помилуйте! ой-ой-ой!» Як наб'ється вдоволь, то й крикне: «довольно!.. следующий!» І почав, наче той проситься: «господин учитель! я уже буду учиться». Та таки не помилював: почав сікти та приговорювати; там «следующего» позвав, і бив та й бив. З призьби шматками глина летить, а він примовляє: «ото тебе, знай! ото учись! А то вы уж разобрали себе!». І на цей лад балакаючи, знов зв'яже різку, і знов те ж починається.

Спочатку йому минало, а далі почали й сваритись, не так хто, як Оріся; тепоруха була, то й сердилась що призьби пооббивав, а її треба мазать. Згодом і штовхать-таки почали, а хлопець, що той чорний віл, лиш боками поведе, як його штовхнуть. Так, шукаючи пруття на різки, аж хворост розвернув. А що вже тих цурпалків, що відлітали, то не раз і в борщі було. Тільки й роботи мав Антосьо за всі вакації, що хльостав та й хльостав. Було іноді і вийде з подвір'я. Ну, думають, на баштан потяг. Вишлють чи вечеряти, чи обідати, а його там і не було: як не в лозах різки плете, то де-небудь заріється в солому і пухне.

— Чому ти не підеш, не побавишся, як торік?— каже мати.

— Не хочу я, — озветься Антосьо, — з мужиками заходити; — і піде на тік, щоб з очей зійти, або й на баштан потягне на яку годину. Та й там хльоста, аж яри в землі повибивав. Здичавів хлопець, — думали вдома. А стара не забула спогадать свого покійного татуня; зітхне й каже: недаремно покійні було розказують, що то будуть не учителі, а мучителі! Оце так вимучили всю жвавість з дитини! А яка хороша була та жива яка!

Так і зріс він ні до чого. Що в йому кипіло, зараз виявилось, як тільки «попромували» його в четвертий клас. Та до цього ще далеко було. Не було другого Ковинського, щоб стать вище Антося, то на друге літо вже він перед водив: ні горох, ні садок від його не виховались, бо мав уже цілу компанію; а сам був хлопець ручий і на всі вигадки митець. Дав бог дарования, та лиха доля лиху дорогу показала, то й пропадало воно над різними штуками. Ще торік він показав себе, як вели з горохом до смотрителя, а на цей рік нових штук наплатав, що й не нарозказуваться. Чого вже молдавани не придумували, а спіймать його жодним способом не могли. Та раз таки застукали на дереві — ще й не самого, а з компанією.

— А ви сякі-такі! — закричав молдаван і вчепивсь до одного.

— Ось-де я, дядечку! — заговорив Антосьо з яблуні. Йому аби тих вимотати, а сам викрутиться.

Всі вже знали Антося й напосідались на його, та молдаван, пустивши того, кинувсь сюди:

— От я тобі, — каже, — ти думаєш, що й мене здуриш, як других! Злазь, — каже, — злазь!

— Здійміть мене, то злізу, — озвався Антосьо.

— Злазь, тобі кажу! — гукнув молдаван.

— Здійміть, то злізу; а сам не можу, бо дуже об'ївся ваших яблук. Та славні ж вони у вас!

Погукав той, погукав, та й лізе на дерево; а Антосьо все вище. Як побачив, що молдаван вже не скочить, бо високо виліз і в гілля вбрався, тоді сам по гілляці та до сливи, вчепивсь за верх і з'їхав на землю.

— Бувайте здорові, дядьку! — каже. І лиш закурілось.

— Бач! Га! отак одурити старого! — заговорив молдаван на яблуні. — Це чорт, не дитина! Дух святий зо мною! Кому б оце в голову прийшло?

Так чоловік кметував, поглядаючи, а Антосьо ровом поза садками та в пашні; свиснув на братію, і пішли гуртом, виспівуючи.

Любили старші Антося за його штуки, піддавали йому духу, а він і пішов та й пішов по слизькому: все тільки штуки витворяв, а в книжку і не дивився. Проте таки перейшов у третій клас. Був би він попас, та ось що трапилось: прислали нового учителя. На первий же клас він «спросив» Антося, а цей ні в зуб.

— Аж мені встидно! — каже учитель. — Сідай та й не кажи нікому, що тебе «спрашували».

Колупнуло Антося за серце, аж заплакав. З цього й почав учитись, і яблука занехаяв, і все. Тим-то й «попромували» його в третій клас.

Тут було вже два учителі й наче один одного хотіли перейти в жестокості: той б'є, а той ще лучче. Та пройшов місяць — Антося не вибили, проходить і другий, а його не б'ють. І вчиться він, аж всі дивуються. Та нема такого, щоб не битим вийшов з духовних шкіл — не за одно, то за

друге, або просто за те, що не битий, розтягнуть і дадуть, аж не присядеш.

В духовних школах після обід, поки ще ходили, пишуть, було, «упражнення»; або з латинського чи грецького на московське перекладають, або з московського на латинське чи грецьке. І боже сохрани помилитись: в той день, як після обід писати, як роздаватимуть тетраді, набереш, як убогий в торбу. Латинським учителем був вже немолодий чоловік, Заторський звався; ходив «з бакенами» і сік, доки теплий. Його духу боялись ученики. От і принесли в понеділок латинські «упражнення», та не роздавали, а поставили на столі, щоб то суд видати.

Опріч «упражнень», там завдають на неділезний день писати «окупації»: що-небудь з книжки на одну неділю по-грецьки, чи по-латинськи, а в другу те ж саме по-московськи пишеться.

Хто не бачив «окупацій», той не зна, що вони за штука; а це от що: з білого паперу зшивається тетрадь в лист і обрізуються «кантички», себто спідній край з-на два цілі, щоб тетрадь вийшла трохи що не квадратна; лінується її, і пишуть. Для «окупацій» особне й чорнило роблять — «лисньонце», як там звать, себто лискуче таке, як дзеркало. І вже не пишеш, а печатаєш; і всіх святих спросиш до помочі, і самого бога, і кого знаєш на небі, щоб тільки добре написати. Бо як зле напишеш, або хоч і гарно, та помилишся, то вже прощайся: в суботу як не засць, то коні, так і присняться. То от і дадуть — та як зайця, то ще нічого, а вже як до коней дійшло, то й бог забув. Нещастя оті сни! кому присниться таке диво, то вже й плаче.

— Чого ти плачеш? — питають.

— Еге чого! коні снились! — відказує.

І ніхто не подивує, що того плачеш, бо кожен зна, що віщує такий сон; бо й самому не раз таке снилось. Кажуть — не вір в сон! — Ніт, в сон треба вірити! — скаже кожен школяр. — Я вже, скаже, сам перевірівсь, що як сняться мідні гроші, або що яйце їси, або яблука, вишні, — то будуть бити. Ще це іноді віщує тільки сльози, що «в пилю дадуть», або на коліна поставлять; а вже як присниться засць, або весілля, або коні, то таких дадуть гарячих!.. І вже зараз знати, кому таке снилось: як зварений іде в клас. Другий бідняка не видержить і втече з класу; то дивись — приведуть, і збудеться сон.

Найчастіше сняться оце перед суботою, бо тоді, мовляв, «окупації» було роздають, або в понеділок, бо тоді «упражнення» приносять, а в неділю учитель має час перечитати.

Лучилось так, що в суботу «окупації» Заторського роздавали й вибили Антося, що погано написав: боявся, трясся — то й не вдалось. В понеділок принесли «окупації» подавати. Як передзвонили «на места», понесли їх до учителя, як звичаєм бува; та незабаром і «окупації» назад. Тепер би подивитись на дівтору! На жодному не було свого образу: всі білі — аж зелені. Зараз кинулись до книжок, а найбільше кому коні тощо снилось.

В класі тихо, що чути, як муха летить.

В таку тишу в сінцях, чути, йде хтось. Один, кому ближче було, подививсь у двері крізь дірочку й вже лиш пальцем махнув та й сів. От двері хлопнули, і показавсь Заторський у своїй сірій шинелі з плисовим коміром. Загрукотало, що всі на ноги схопились, і один як дзвінок прочитав: «Царю небесний». Хто, кажуть, не був на морі, той не молився. Ніт! мабуть і моряки не моляться так щиро, як оця бідна дівтора. Єсть і такі, що, ввійшовши в клас, б'ють поклони, щоб господь помилував. А вже як читають «Царю небесний», то й перед смертю щиріше не помолишся.

Прочитали молитву; учитель тільки кивнув. Це вже мали за знак, що сердитий, і примічали. Як же скаже він: «садитесь», то з душі як вітер повіє; як скаже: «сядьте», то трохи відійде, а не зовсім; як же тільки махне рукою, або головою кивне, то всі позавмирають. І оце лиш головою кивнув.

— Горе ж нам! подумав кожен третьокласник, та жоден жодною міною цього не показав; всі повнурювались в книжку і нічирк; щоб котрий або плечем здвигнув, абощо: як статуй сидять. А

учитель походив по класі і до «цензора» («спекулятора»):

— Есть розги?

— Есть, — відказав той. В «спекулятори» назнача сам учитель кого ледачого та здорового. Цей уже не боїться, що битимуть, бо їх ніколи й не «спрашують»; і тільки й зна він, що різок наготовити. Вони в класі старшинують, і їм ніхто нічого, бо кожен боїться: ану ж, дума, розсердю, то відразу до самого серця добре! — На різки там склалися: кожен по шагу; а давали й побільше, щоб придобритись цензорові. Це звалось «кубана дать».

Та «кубан» все одно, що й хабар; то його й перейменували: замість кубана стали давать «приїздного», то «від'їздного». І рідко такий знайдеться, щоб не дав, а ще рідше такий, щоб не старавсь підлизатись до цензора. І вони там голова в класі. Як зійдуться писати, то цензор ходить попід парти «ану мені перця, ану мені». І другий сам не має, чим писати, а йому віддасть. Або чорнила просить. Навіть «диктурою» не відмовишся. Щоб не розливалось чорнило, дівтора напиха бавовни в каламар.

І вже робить пером, що видушить, начеб і вмочив. Оце й єсть «диктура». То, кажу, й вона не спасе.

— А ти, — каже цензор, — не даси?

— Та я дав би, тільки бачиш — диктура в мене. То він візьме, витягне і видушить диктуру. А відкажеш, то зараз пізнаєш, з ким діло маєш: хіба ж ти, каже, в мої руки не попадешся? — Для таких цензори особні різки плетуть, що як урве, то зразу кров'ю спливеш. А на кого добрий, то також особні: з кінця дерево повийма, що тільки лико зостанеться, і тим б'є. То як таки цуратись такого чоловіка? а ще коли там, як смерть тебе не мине, так не минеш спекуляторських рук. І спекулятори за кожен раз, як учитель пита, — чи єсть різки? — вже так і ждуть свого ворога, і конче мигне йому: — ось я тобі! — бо вже, значить, не до жартів іде, коли аж питається. І на цей раз відказав він: — єсть! І мигнув то одному, то другому, а до Люборацького аж кулак зціпив. Цей не дав йому яблука, та ще, як той став відхвалюватись, злаяв катом та гицлем (таке в них прозвище). Та дарма: Антосьо вже починав бояться різки і учився, аж не тямився. — Чиє «упражненіє» погане, то стоїть з самого верху, там все луччі та й луччі. Учитель перебира ті «упражненія» і віддає по ряду, так як віддає? Кого бити, то «упражненіє» летить під поріг, а за ним іде й той, чиє воно. А там — відомо що — розтягнуть неборака. От б'ють та й б'ють, — рідко кому «в палу» з десяток. От і до Антося дійшло.

— Люборацький! — гукнув учитель.

Антосьо піднявсь на ноги і стоїть ні живий, ні мертвий; цензор вже поморгує, а учитель мовчки переглянув і кинув в очі:

— Лучше старайся! — каже, а сам гукнув на другого і обернувсь очима в другу сторону.

Антосьо схопив тетрадь на льоту, поклонивсь учителеві і, як цей обернувсь, дав дулю цензору.

— Господин учитель! — заговорив цензор, — Люборацький дули даст.

— Что ты делаешь, Люборацький? — гукнув учитель.

— Нет, господин учитель, он врет! Спросите учеников!

— Врет, врет, — заговорив увесь клас, а найбільше ті, що вже мали «упражненія» на руках.

Ці вже на цей раз різки не боялись: як «упражненія» роздають, то так і клас пройде, — то й загули. Цензор щось почав балакати, та учитель не зважав, то він замовчав, тільки головою похитав.

Не помстившись тепер, він не хотів свого дарувати й почав, як там кажуть, гонити: став рити, якмога, аби таки вибили.

Третій клас виходить вікнами в садок, то учитель було й перегнеться за вікно. Тут-то й лахва для школи: один по другому встають, і кожен чита з книжки; дочита один, то встає другий, читає. А учитель там собі, за вікном. Як же другі читають, то нічого, а Антосьо хоч і без книжки

говорить, та цензор гука:

— Люборацький! чого ти читаєш? То учитель почує і собі озветься:

— Ты зачем читаешь?

— Нет, господин учитель, то он врет. От выслушайте меня!

Учитель вислуха й нічого.

Ця гонитва багато допомогла Антосьові; бо він, хоч і не дуже боявся бійки, та постановив-таки на своєму поставити, щоб не вибили! І вчився з немочі!